

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЖӘНЕ ТАЯУ ШЫҒЫС ЕЛДЕРІНІҢ САЯСИ ПРОЦЕСТЕРІНДЕГІ ДІНИ ФАКТОР

¹Е.К. Алияров, ²М.М. Нуров, ³Д.Ж. Жангужекова

АҢДАТПА

Бұл мақалада Орталық Азия мен Таяу Шығыс елдеріндегі діни факторды ескере отырып, саяси процестерді талдауға әрекет жасалды. Қазақстандық қоғамның тұрақтылығы мен қауіпсіздігіне әсер етуі мүмкін түрлі процестердің алдын алу үшін Сириядағы ағымдағы діни және саяси жағдайға талдау жүргізілді. Ғылыми және сараптамалық қауымдастық үшін модернизациялық трансформацияларының үлгілері, аймақтағы елдерді демократияландыру және либералдан-дыру, оларда саяси және экономикалық реформалар жүргізу сияқты проблемалық мәселелер әлі де үлкен қызығушылық тудырады. Осы мәселелер аясындағы даму жүйелері, рәсімдері, тетіктері, жолдары мен тәсілдері Орталық Азия өңірі үшін ғана емес, Таяу Шығыс елдері үшін де жақсы таныс қоғамның тұрақсыздануының туындау себептерін анықтаудың іргелі маркерлері болып табылады.

Зерттеудің мақсаты – қоғамның тұрақсыздануын ынталандыратын геосаяси стратегиялардың, діни және мәдени факторлардың қалай тоғысатынына көрсете, ортақ және алшақтықтарды анықтау. Дін саласындағы сириялық тәжірибені талдауды ескере отырып, Қазақстан үшін нақты ұсыныстар келтірілген.

Түйін сөздер: діни фактор, саясат, Таяу Шығыс, Орталық Азия, Қазақстан, Сирия.

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²«Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан

³С.Ж. Асфендияров атындағы ҚазҰМУ, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
М.М. Нуров,
markhabat-nur@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:

Алияров Е.К.,
Нуров М.М.,
Жангужекова Д.Ж.
Орталық Азия және Таяу Шығыс елдерінің саяси процестеріндегі діни фактор // Адам әлемі. – 2024. – № 2 (100). – Б. 83-92.

Религиозный фактор в политических процессах стран Центральной Азии и Ближнего Востока

Аннотация. В данной статье была предпринята попытка проанализировать политические процессы с учетом религиозного фактора в странах Центральной Азии и Ближнего Востока. Был проведен анализ текущей религиозной и политической ситуации в Сирии для предотвращения различных процессов, которые могут оказать влияние на стабильность и безопасность казахстанского общества. Для научного и экспертного сообщества всё так же вызывают наибольший интерес такие проблемные вопросы, как: модели модернизационных трансформаций, демократизации и либерализации стран региона, проведении в них политических и экономических реформ. Системы, процедуры, механизмы, пути и способы развития в рамках этих вопросов являются основополагающими маркерами для выявления причин возникновения дестабилизации общества, которые хорошо знакомы не только для региона Центральной Азии, но и для стран Ближнего Востока.

Цель исследования – выявить общие черты и расхождения, пролить свет на то, как геополитические стратегии, религиозные и культурные факторы пересекаются, стимулируя дестабилизацию общества. Приведены конкретные рекомендации для Казахстана учетом анализа сирийского опыта в религиозной сфере.

Ключевые слова: религиозный фактор, политика, Ближний Восток, Центральная Азия, Казахстан, Сирия.

The Religious Factor in Political Processes of the Countries of Central Asia and the Middle East

Abstract. This article attempts to analyze political processes taking into account the religious factor in the countries of Central Asia and the Middle East. The current religious and political situation

in Syria was analyzed to prevent various processes that could affect the stability and security of Kazakhstani society. The scientific and expert community is still most interested in such problematic issues as: models of modernization transformations, democratization and liberalization of the countries of the region, and the implementation of political and economic reforms in them. Systems, procedures, mechanisms, ways and means of development within the framework of these issues are fundamental markers for identifying the causes of destabilization of society, which are well known not only for the Central Asian region, but also for the countries of the Middle East.

The purpose of the study is to identify common features and differences, to shed light on how geopolitical strategies, religious and cultural factors intersect, stimulating the destabilization of society. Specific recommendations are provided for Kazakhstan, taking into account the analysis of the Syrian experience in the religious sphere.

Key words: Religious Factor, Politics, Middle East, Central Asia, Kazakhstan, Syria.

Kipіcne

2010 жылы Таяу Шығыста, әсіресе араб елдерінде басталған оқиғалар осы мемлекеттердегі революциялық қозғалыстардың алғышарттарын, заңдылықтары мен қозғаушы себептерін талдауға ғана емес, сонымен қатар үкіметке қарсы көңіл-күйдің қазақстандықтардың санасына ықтимал әсері туралы терең ой жүгіртуге де қызығушылық тудырады. Жаһандану дәуірінде көрші мемлекеттерден де, Таяу Шығыс елдерінен де келетін «домино» немесе «тізбекті реакция» қағидатын зерттеу ұтымдырақ болады. Өйткені, Орталық Азия елдері үшін Сириядағы жағдайды зерттеу тәжірибесі екі елдің тарихи, саяси, әлеуметтік-экономикалық, психикалық, идеологиялық және психологиялық ерекшеліктерінің белгілі бір ұқсастығына негізделген.

Бастапқыда Қазақстандағы сириялық сценарий қаупінің шындығы осындай жоспарларды дайындау туралы сенімді ақпарат немесе қалыптасқан жағдайдан белгілі бір сараптамалық қорытындылар болған кезде ғана бағаланатынын түсіндіру қажет. Бұл мақалада революциялық қозғалыстардың пайда болуының факторлары мен алғышарттары, сондай-ақ Қазақстандағы үкіметке қарсы қозғалыстардың дамуына ықпал ететін түрлі тәуекелдер мен қатерлерді анықтау мәселесі бойынша Таяу Шығыс пен Орталық Азия елдері арасында параллельдер жүргізуге әрекет жасалды.

Әдіснама

Мақалада Таяу Шығыс пен Орталық Азия, оның ішінде Қазақстан мен Сирия – революциялардың сипаттамалары мен динамикасын сипаттайтын негізгі

мысалдар ретінде пайдаланылады. Бұл елдер саяси толқулар мен сыртқы әсерлердің соңғы тарихына байланысты таңдалды, әрине бұған ең алдымен, екі ел арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау үшін салыстырмалы талдау қолданылады. Бұл әр елдегі әлеуметтік-саяси ортаны, экономикалық жағдайларды және сыртқы әсерлерді зерттеуді қамтиды. Сондықтан зерттеудің басты әдісі ретінде осы жағдайларды «аналогия» арқылы түсті революциялардың пайда болуы мен өршуіне ықпал ететін заңдылықтар мен ерекше факторларды анықтау.

Теориялық негізді құру үшін түсті революцияларға қатысты әдебиеттерге, оның ішінде ғылыми мақалаларға [1, 2], саяси сараптамалық жұмыстар [3] мен тарихи шолуларға мұқият шолу жасалады. Мәселен, Л. Уэйдің мақаласында түсті революциялардың артында тұрған себеп-салдарлық факторлар, мемлекеттік және партиялық әлеуетке, сондай-ақ Батыспен байланыстарға баса назар аударды [1]. В. Банс пен Ш. Волчиктің «Түсті революцияларды талқылау: «нақты себептерді» нақты түсіну» [4] атты еңбегінде түсті революциялардағы құрылым, агенттік және процесс арасындағы өзара әрекеттесуді жан-жақты талқылауды қамтамасыз ете отырып, осы тақырыптағы алдыңғы талдауларды сынай келе, оны толықтырады. Бұл өз кезегінде революцияларды әртүрлі мәнмәтінде қозғаушы күрделі факторларды түсіну үшін өте құнды. Ал М. Платнер және т.б. зерттеушілердің «Өтпелі парадигманы» қайта қарау» жұмысында Араб көктемі және басқа да жаһандық демократиялық қозғалыстарды қоса алғанда, соңғы оқиғаларды ескере отырып, өтпелі парадигманың қолданылуын

қайта қарастырады [5]. Сонымен бірге, мақаланың негізгі әдіснамалық негіздеріне саяси талдау орталықтары мен геосаяси талдау платформаларының есептері де негізге алынды.

Егемендік процестері мәнмәтініндегі тарихи параллельдер

Тарихи аспектілерге келетін болсақ, Сирия да, Қазақстан да отаршылдық қамыт әлсіреген сәтте тәуелсіздік алған елдер болып табылады. Сирия – Азия, Африка және Латын Америкасы елдеріндегі ұлт-азаттық қозғалыстар кезеңінде бостандық алды, ал 1946 жылы ел АҚШ пен КСРО-ның шабуылынан әлсіреген Франциядан алыстады. Кеңес Одағына тиесілі елдермен, соның ішінде Ресей метрополиясының әлсіреуі нәтижесінде тәуелсіздік алған Қазақстанмен де осындай ұқсас жағдай орын алуда.

Қазақстан, басқа бұрынғы колониялар сияқты, ең ауыр дағдарыс жағдайында Кеңес Одағынан шықты. 1990 жылға қарай халық қиын жағдайда күй кешіп, түрлі заңсыздықтарға ұшырады, ел тұңғықтың шетінде болды, адамдардың қарапайым қажеттіліктерін қамтамасыз ету, қоғамда салауатты атмосфераны сақтау мәселелері өте өткір тұрды. 1994 жылы көші-қон сальдосы теріс жақты көрсетті, елден мыңдаған адамдар көшіп кетті. Бұл факторлар бұрынғы модельдің жарамсыз деп таныла бастағанын алдын-ала анықтады. Бұл осындай болды ма, жоқ па, бұл басқа мәселе – бұл тұрғыда ол екінші реттік еді. Ең бастысы, бұл модельді мойындап, батыстық даму жолы – қазақстандық қоғамға қажет нәрсе деп шешті. Сол әкімшілік және экономикалық әдістерді қолдана отырып, жағдайды сақтаудың саяси және әлеуметтік-экономикалық мақсатқа сәйкестігіне негізделген мемлекеттік жүйенің стихиялық реформасы болды. Дегенмен, Қазақстан Үкіметі Дүниежүзілік Банктің және Халықаралық Валюта Қорының кейбір ұсыныстары, инфляцияны қысқарту әдістемесі, жекешелендірудің кейбір үлгілерін қарызға алу және т.б. пайдаланды [6, 7].

Тәуелсіздік алғаннан кейін екі мемлекет те сыртқы халықаралық субъектілердің мүдделерін ескере отырып, өз саясатын құруға мәжбүр болды. Жаңа

мемлекет құру процесінде Сирия мен Қазақстан басшылығы мемлекеттік құрылым жүйесінің шетелдік тәжірибесін, сондай-ақ либералды жаңғырту жолындағы экономикалық модельді таңдауды алды. Алайда, екі ел де инновацияларды қоғамның дәстүрлі жағдайларына бейімдеуге үнемі тырысып, одан әрі даму стратегияларын жиі өзгертті, бұл мемлекеттің жалпы әлеуметтік-саяси жүйесін қалыптастыру-дағы кемшіліктердің бар екендігін көрсетті.

Елге шетелдік инвестицияларды ұлғайтуға мүдделі Қазақстанмен салыстырғанда экономикалық жағдайда Сирия кеңестік модельге сәйкес экономиканы басқаруды өз қолына алып, шетелдік компаниялардың қызметін шектеу саясатын жүзеге асырды. Жақында ғана елде нарықтық экономикаға көшу үрдісі байқала бастады, нәтижесінде мемлекеттің жаңа экономикалық моделі мен ескі саяси жүйе арасындағы кейбір сәйкессіздіктер пайда болды.

«Түсті революциялардың» негізгі факторлары

Сирия мен Қазақстандағы үкіметке қарсы қозғалыстардың негіздерін қалыптастырудың өзіндік ұқсастығын ресейлік саясаттанушы С. Белковский анықтаған «түсті революциялардың» 10 факторының көмегімен жүргізуге болады [8]. Ұсынылған факторлардың көпшілігі ішкі саяси және экономикалық процестерге байланысты. Енді осының әрқайсысына тоқталып өтсек.

1) Бұғатталған тік ұтқырлық. Бұл фактор келешегі бар адамдардың билеуші элитаға кіруіне жол бермеуімен және қоғамның заңды саяси тетіктер арқылы билікке әсер ете алмауымен сипатталады.

Хафез әл-Асад құрған билік құрылымы оның ұлы Башар Асадтың тұрақты билікке келуімен негізгі билік тетіктерін сақтап қалды. Сириядағы биліктің нақты тұтқалары, дағдарыстық жағдайға қарамастан, әлі де билеуші элитаның, яғни олардың көпшілігі алауиетер қолында шоғырланды. Олар үкіметті, армияның жоғарғы бөлігін толығымен басқарады, ел экономикасының негізгі векторларын реттейді. Нәтижесінде елдегі революциялық қозғалыстардың негізгі себептерінің бірі азшылық алауилердің

билігіне наразылық болды. Араб социалистік жаңғыру партиясының (Баас) жетекші рөлі – бұл білім беру және міндетті әскери қызмет арқылы қоғамның барлық бөлшектеріне еніп, сол арқылы Асад режиміне саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуінде жатыр.

Қазақстандағы мемлекеттік биліктің авторитарлық сипаты басқа посткеңестік мемлекеттер сияқты, қоғамның саяси жағынан алдыңғы қатарлы мемлекеттерін қуып жете алмай, жергілікті элиталардың мүдделеріне сай келетін өзінің саяси моделін құра бастаған кезде тәуелсіздік алу туралы шешім қабылдады. Билеуші элитаның көп бөлігін ескі партиялық номенклатура құрағанын баса айта кету керек. Ел Конституциясына өзгерістер енгізу және тұңғыш президенттің сайлауға шектеусіз қатысу құқығын қамтамасыз етуі де президент пен оның жақын адамдарының жоғары билік эшелондарының бұғатталуының дәлелі болып табылады.

Қазақстанның саяси партияларының идеологиялық платформасы жоқ, оларды қалыптастыру кезінде аймақтық, кландық және рулық мүдделер басты рөл атқарады. Олардың сайлаушылар тарапынан қолдауы мәлімделген бағдарламамен емес, партия көшбасшысына деген көзқараспен анықталады [9]. Азаматтық қоғам дамуының төмен деңгейінің нәтижесінде азаматтардың шешім қабылдауға әсері, жоғары лауазымға өз кандидатурасын ұсыну нақты түрде жүзеге асырылмайды.

Сонымен қатар, саяси және әкімшілік қызметкерлер арасындағы алшақтық біртіндеп тереңдей түседі, ел басшылығы мен атқарушы биліктің орта және төменгі деңгейлері арасында қақтығыстар туындайды, нәтижесінде қабылданған мемлекеттік бағдарламалардың іріткісіне әкелуі мүмкін.

2) Режимнің заңдылық дағдарысы. Сириядағы қоғам тарапынан басқарушы режимді нақты қолдаудың төмендеуі сипатталады: халықтың саяси билікке қатысты келісімінің болмауы, конституциялық тәртіптің бұзылуы, саяси кеңістікте заңсыз зорлық-зомбылықтың болуы. Сонымен, соңғы сипаттама аясында Сириядағы заңдылық дағдарысының жарқын мысалы 1963 жылы төтенше жағдайдың енгізілуі болды, нәтижесінде

құқық қорғау органдарына кеңейтілген өкілеттіктер берілді. Осыған байланысты мемлекет азаматтық құқықтарды бұзды деген айыптауларға жиі кездеседі. Әртүрлі конфессиялық топтар арасындағы қатынастардың конституциялық жарияланған жүйесі тек формальды түрде жалпыға бірдей теңдікке негізделген, іс жүзінде ол азшылықтардың – алауилердің үстем-дігін күшейтті.

Қазақстан үшін бұл фактор моноцентризмнің болуымен анықталады. Бұл құбылысты құрылымдық жеңілдету үшін республика басшылығы түрлі шаралар қабылдауда – өңірлік және жергілікті билік басшыларын – әкімдерді сайлауға көшу бойынша біртіндеп қабылданып жатқан заңнамалық бастама жарқын мысалдардың бірі бола алады. Алайда, центристік авторитаризмнің барлық жұмсақтығымен моноцентризмнің ішінара бөлшектелуі тек қолданыстағы режимге ғана емес, бүкіл саяси жүйеге де қауіп төндіруі мүмкін. Мемлекеттердің мұндай жиі қолданылатын тактикасы сол Сирияда орын алды, онда саяси режимдер өзгертілді немесе өзгеріске ұшырады, бірақ сыртқы «беріктіктің» арғы бетінде сақталған құрылымдық мәселелер сыртқа шығып, тұрақтылық пен дәлелділік ғана емес, сонымен қатар аумақтық тұтастыққа, мемлекеттің одан әрі өмір сүруіне қауіп төндірді.

Қазақстанда мұндай қауіптер де ерекшелік болып табылмайды, өйткені бірде-бір мемлекет қауіп-қатерлер мен тәуекелдерден сақтандырылмаған, бірақ өзінің тарихи ерекшеліктеріне байланысты, егер елдің ішкі жағдайын ғана ескерсек және сыртқы ойыншылардың мүдделерін ескермесек, Сирияға қарағанда ықтималдығы айтарлықтай төмен.

3) Режимді өзгертуге сыртқы қызығушылық. Бұл фактор жеке қарауды және мұқият, терең талдауды қажет етеді.

Сириядағы режимді өзгерту әрекеттерін басқа мемлекеттердің үкіметтері әскери және саяси тәсілдермен жүзеге асырды деген пікірлер бар. Материалдық-техникалық жағынан үкіметке қарсы содырларды Сауд Арабиясы, Қатар, Түркия, АҚШ және басқа елдер қолдаса, Сирия үкіметі Иран, Ресей, КХДР және Венесуэла тарапынан қолдау тапты. Көптеген сарапшылар Сирия дағдарысына шет

мемлекеттердің айтарлықтай қосылуын ескере отырып, бұл қақтығысты дердалдық соғыс ретінде қарастырады [8]. Сыртқы қызығушылықтың белгісі ретінде үкімет мүшелері де, оппозиция да кіретін өтпелі басқару органын құру туралы шешім қабылданған «Женева-1» және «Женева-2» Сириядағы реттеу бойынша халықаралық конференциялардың нәтижелері де табылады; Сирия конституциясын қайта қарау мүмкіндігі; президенттік және парламенттік сайлауларды өткізу; жаңа мемлекеттік органдарды құру. Америка Құрама Штаттары өзінің батыстық одақтастарымен және аймақтағы жетекшілерімен (Сауд Арабиясы, Түркия) Сирия халқының мүдделері мен егемендік құқықтарына қарамастан, Сирияның өз аумағында болып жатқан процестерді басқаруына жол бермеуге ұмтылуын құлшыныспен көрсетуде. Тар келешекте ұлы державаның саясатын ұстанатын Ресей АҚШ-қа кез келген форматтағы режимді өзгертуді қолдамайтындығы туралы бірнеше рет білдірді. Таяу Шығыстың конфессиялық қауымдастықтарымен серіктестік орнатқысы келмеген Ресей Сирияның ыдырауы жағдайында Әл-Қайданың үстемдігіне мүдделі емес.

Қазақстанға келсек, Сириядағы сияқты мұнда да АҚШ және оның одақтастары Ресей мен Қытай-дың мүдделері соқтығысуда. Сарапшылардың көпшілігінің пікірінше, Қазақстанда биліктің түбегейлі және тез ауысуы екіталай. Дегенмен, Таяу Шығыс пен Украинада болып жатқан процестер халықаралық субъектілер әрекетінің болжауға келмейтіндігін, жоғары сапалы болжам жасаудың мүмкін еместігін көрсетеді, соның нәтижесінде әлемдік тәртіп бір сәтте күрт өзгеруі мүмкін.

Ресейдің Қазақстандағы биліктің өзгеруіне қатысты ұстанымы қазақстандық саяси жүйенің қазіргі жағдайы оған өте қолайлы екенін анық көрсетеді, өйткені Ресейдің геосаяси стратегия ретінде қарастыратын ЕАЭО шеңберіндегі интеграциялық саясат оған (Ресейге) лайықты деңгейде жұмыс істейді. Бірақ Қазақстанның осы ұйымдарға ұзақ мерзімді қатысуының нақты кепілдігі жоқ және режим өзгерген жағдайда Ресейдің ұстанымы белгісіз түрде қалыптасады, яғни ол өзінің стратегиялық маңызды

көршісін тыныштықпен жібере ме, әлде Украинамен ұқсастығы бойынша қатаң шаралар қолдана ма деген орынды сауалдардың бар екендігін айта кету керек. Ресейдің сыртқы саясаттағы айла-шарғысының тағы бір жарқын мысалы Либияны басып алуына реакциясын келтіруге болады, себебі соңғы уақытта екіжақты қарым-қатынастар достық, тығыз және өзара тиімді байланыстармен сипатталғанына қарамастан, Ресей Муммар Каддафи режимінің заңдылығын жоққа шығарған еді.

Орта мерзімді келешекте Қытай саясаты экономикалық процестердің мақсаттылығы мен циклдік сипатына негізделген. Сондықтан, қалай болғанда да Қытай Қазақстанның жақын арада жұтылатынына сенімді. Қазақстанның саяси-экономикалық аспектілерге қатысты қазіргі саясаты Ресей үшін де, Қытай үшін де өте қолайлы.

4) Билік уәде еткен болашақтың жағымды бейнелерінің тапшылығы. Болашақ өмірге қатысты күйзеліске толы, таң қалдыратын жағдайлардың туындауымен байланысты проблемалар кез келген қоғам үшін жаңалық емес. Саяси режимнің тұрақты жұмыс істеуі үшін қоғамның болашақты елестетуі өте маңызды екені белгілі.

Ел басшылығы қазақстандық қоғамның жалпы жағдайын жақсарту жөніндегі саясатты белсенді жүргізіп жатқанына қарамастан, оны іске асыру және бақылау тетіктері тиімсіз. Мұның салдары әр түрлі елдегі саяси және әлеуметтік жағдайдың шиеленісуінен, қаржылық дағдарыстан бастап, биліктің сабақтастығы мәселелеріне дейін. Қазіргі уақытта қазақстандықтарды алаңдатып отырған маңызды мәселелердің бірі – биліктің алдағы ауысуы.

Қазақстандық және ресейлік сарапшылар жүргізген түрлі әлеуметтік сауалнамаларға сәйкес Қазақстандағы оптимизм деңгейі айтарлықтай өзгеруде. Мәселен, уақытша саяси тұрақтандыру кезеңінде (2000 жылдардың ортасында) қазақстандықтар елдің болашағына 73%-ға сенімді болса, ал наразылық көңіл-күйінің белгілі бір бөлігін радикалдандыру, террористік тәуекелдердің өсуі, мемлекетті әртүрлі деструктивті жағдайларды тиімсіз басқару кезінде (2011 ж.) бұл көрсеткіш 45,3%-ға төмен-

деуі байқалады. Ұсынылған деректерден болашақтың белгісіздігіне байланысты қазақстандықтардың алаңдаушылық деңгейі жылдан жылға артып келеді деген қорытынды жасау қажет.

Күн санап өсіп келе жатқан дінге деген құштарлық тек жастар арасында ғана емес, ересектер арасында да алаңдаушылықтың күшеюінің айқын дәлелі [10]. Дәл осы және болашақтың жағымды бейнелерінің тапшылығы адамды қазақстандық қоғам үшін белгілі бір дәрежеде нормаға айналған діннен тірек іздеуге мәжбүр етеді.

5) Субъект және оның көшбасшылары ретінде оппозицияның болуы. Сирия оппозициясының негізгі өзегі – демократиялық өзгерістерді Үйлестіру кеңесі, ол бейбіт наразылықтарды қазіргі режимді құлатудың жалғыз мүмкін әдісі ретінде насихаттайды және Сирияның ішкі істеріне шетелдік араласудың кез келген мүмкіндігін жоққа шығарады. Бірақ мұндай қағидаттар кеңеске Сирия Ұлттық кеңесі мен Еркін Сирия армиясының атынан жүйеден тыс оппозициямен диалог орнатуға мүмкіндік бермеді. Жалпы, сириялық оппозиция гетерогенділікпен және демонстранттардың талаптарын нақты айтатын, олардың мүдделерін қорғайтын, сондай-ақ басшылықпен нәтижелі диалог жүргізе алатын күшті көшбасшылардың болмауымен сипатталады. Сирия жастары, әсіресе жоғары мектеп жағдайында, үкіметті қолдайтындықтарын көрсетті. 2012 жылы қабылданған жаңа бұқаралық ақпарат құралдары туралы Заңға сәйкес оппозициялық күштерге еркін пікір білдіру үшін кең өкілеттіктер беріледі.

Қазақстандағы саяси оппозиция саяси процестен шығарылмайды, алайда сайлауға қатысуға, тіпті кейбір парламенттік өкілдік алуға белгілі бір мүмкіндігі бар. Оппозициялық күштің болуы және шектен тыс белсенділігі, егер ол бүкіл саяси спектрдің жағдайын жеткілікті түрде қадағаламаса және білмесе, билеуші билік үшін қауіпті. Осыған байланысты мемлекет билік пен әкімшілік ресурстарды пайдалану арқылы оны іс-әрекетте және өкілдікте қатаң түрде шектеді. Шектеудің тағы бір себебі және оппозицияны басқару әрекеті Орталық Азияның

басқа мемлекеттеріндегі, әсіресе Қырғызстандағы оқиғалар болып табылады.

Қарастырылып отырған фактор орта мерзімді келешекте халықтың көпшілігінің, мысалы, тіпті оппозициялық партиялар ұйымдастыратын, халық алдында азаматтық қоғамның тірегі болып табылмайтын акцияларға қатысуға қызығушылығының жоқтығына байланысты қатты қауіп төндірмейді. Қазақстандықтардың митинглерге қатыспауының себебі осы іс-шараларда тікелей халыққа қатысты проблемалар емес, саяси элита арасындағы жеке шағымдар мен наразылықтар қызу талқылануда.

б) Биліктің күш қолдануға дайын еместігі. Сирияның мемлекеттік армиясы көтерілістерді басу үшін күш әдістерін қолдануға дайын болса да, бұл қазіргі режимнің негізгі қателігіне айналды және болмай қоймайтын дағдарыстан құтқара алмады. Хафез әл-Асад заманынан бері Сирияда ішкі қақтығыстарға қарсы күш құрылымдарын қолданудың белгілі бір дәстүрі қалыптасты, бұл басшылық үшін оң нәтижелерге әкелді. 2011 жылдың Араб көктемі жағдайында мұндай әдістер күтілетін нәтижелерге әкеліп қана қоймай, керісінше оппозициялық күштердің наразылығын күшейтті. Б. Асадтың басшылығы Тунис пен Египеттің тәжірибесін ескермеді, мұнда қақтығыстарды қарулы күштермен шешу бұл шиеленістің кеңеюіне ықпал етті және монархтар режимін құлатуға әкелді.

Қазақстандық шындық биліктің күш қолдануға дайын екенін айқын көрсетті. 2011 жылғы желтоқсандағы Жаңаөзен қаласындағы оқиғалар осының дәлелі болып табылады. Алайда, бұл факторды бір маңызды сәтпен толықтыру керек – қарулы қақтығыстар кезінде биліктің күш қолдануға дайын еместігі. Жергілікті билік органдарының көреген саясаты арқылы сол Жаңаөзенде өз құқықтарын қорғау жөніндегі бейбіт акция қайғылы салдармен жаппай тәртіпсіздіктерге айналды. Бейбіт тұрғындарға атыс қаруын қолдану, оларды қорқыту мемлекеттік құрылымдардың дайындығы мен жетілмегендігінің жемісі болып табылады, бұл билік пен халықтың қарама-қайшылығына әкелуі ықтимал. Психологтардың бақылауларына сәйкес, басылған қорқыныш экспоненциалды

түрде өсуге бейім ашуланшақтық пен агрессияның пайда болу қаупіне әкеледі [11]. Билік органдарының күш қолдануы ешқашан тежегіш емес, керісінше агрессивті мінез-құлықты күшейтеді, ол биліктің өзіне тез қарсы тұруы мүмкін. Қорқыту жағдайды бақылау әдісі ретінде ұлтты біріктірмейді, оны идея біріктіреді.

Қарулы қақтығыстарға қарсы күш қолданудың ықтимал жағдайларына келетін болсақ, Кеңес Одағы кезінде де диверсиялық жұмысты оқыту орталықтары Ресейдің қазіргі аумағында болғанын, сондықтан Қазақстан елдің ұлттық қауіпсіздігіне қауіп төндіретін әскери агрессияны ұйымдастыруға бағытталған барлау қызметтерінің арнайы басқармаларының тиімді жұмысымен мақтана алмайтынын атап өткен жөн. Сонымен, кеңестік кезеңдегі Жаңа Өзендегі толқулар тек Мәскеуден келген орталық органдардың көмегімен бейтараптандырылды.

Тағы бір маңызды мәселе ретінде ислам дінінің өкілдеріне қатысты билік күшін қолдануды айтуға болады. Мемлекетке немесе олардың уағызшыларына адалдық арасында ауытқып отыратын мұсылмандардың бір бөлігін түбегейлі өзгертуі мүмкін қатаң шараларды қолданумен байланысты емес басқа саясатты пысықтау қажет. Егер елдегі мұсылмандар мәртебесінің белгісіздігі, олардың өзара және жалпы қоғаммен бөлінуі туралы мәселе шешілмесе, деструктивті күштер оларды бағынбау әрекеттеріне тартуы мүмкін. Ал діндар адамдар, тәжірибе көрсеткендей, белгілі бір идея үшін бәрін жасауға дайын. Қазақстан халқы Ассамблеясы сияқты институттың жұмыс істеуіне қарамастан, дін мәселесі (әсіресе ислам) Қазақстанның тұрақты дамуы жолындағы ауыртпалықтардың бірі екенін есте ұстаған жөн.

7) Шешілмеген аймақтық және этникалық мәселелер. Сирияның Таяу Шығыстағы басқа елдермен салыстырғанда ерекшелігі оның аумағында әртүрлі аймақтық және конфессиялық топтардың – христиандар, мұсылмандар (сүнниттер, шииттер, алауилер, исмалия-низарилер), друздардың болуы. Біріктірілген қоғамның дамуына Б. Асадтың исламның шииттік тармағының эзотерикалық тармағы – президенттің өзі кіретін алауилердің ресми үстемдігімен

олардың арасында толерантты қарым-қатынас орнатудағы саясаты өз нәтижесін бере алды. Соңғысы онсыз да тұрақсыз конфессияаралық тепе-теңдікті қолдаудағы басшылықтың елеулі олқылығы нәтижесінде елдің бөліктерге бөлінуіне негіз болды.

Соңғы жылдары Сирияда шешілмеген тағы бір мәселе елдің солтүстігінде Түркия мен Ирактан босқандар ағыны және оңтүстігінде друз секталарының саяси талаптары арқылы күрд азшылығын ұлғайту мәселесін де айта кету керек.

Қазақстанның тұңғыш Президенті Н. Назарбаев пен елдің қазіргі басшысы Қ.-Ж. Тоқаев қажетсіз шиеленісті болдырмауға және олардың республиканың саяси жүйесіне ықпалын шектеуге мүмкіндік беретін жүздер (кландар/рулар) арасындағы қатынастардың негізін сауатты тұрғызды. Мәдениетаралық және конфессияаралық диалог құру үшін арнайы институт – Қазақстан халқы Ассамблеясы құрылды. Алайда, елдің әртүрлі этностарының, топтарының, аймақтарының өкілдері арасында жиі жанжалды жағдайлар орын алады. Соңғы 10 жылда белгілі бір мәнжайлар бойынша елден кеткен жергілікті тұрғындар мен оралмандар арасында қалыптасқан шиеленісті қатынастар туралы мәселе жиі қойылуда. Осылайша, ресми БАҚ-та Жаңаөзендегі наразылық акциясын ұйымдастырғандар бұқаралық санада білімі жоқ, сауатсыз адамдармен байланыстырылған оралмандар ретінде көрсетілді. Нәтижесінде билік қоғам мен мемлекет арасындағы дифференциацияны одан әрі күшейтуге қол жеткізді.

8) Ірі бюрократия мен саяси элитаның бірігуі. Көптеген зерттеушілер ірі өндірістің мемлекеттік меншікке ауысуы, ішкі және сыртқы сауданы мемлекеттік реттеу, жер меншігін шектеу нәтижесінде бюрократияның күшеюі және оның басқарушы режимді одан әрі қолдауы байқалғанын көрсетеді. Мұнда тауар өндірушілер мен делдалдар арасындағы бағаны реттеуді белгілейтін Қазақстан Республикасы Табиғи монополияларды реттеу агенттігінің әлсіз жұмыс істеуі айқын байқалады. Тәуелсіз институт ретінде құрылған монополияға қарсы комитетке Қазақстанның саяси билік өкілдері қабылдаған шешімдер қатты әсер етеді, нәтижесінде сыбайлас жемқорлық іс-

әрекеттері сөзсіз орын алады.

9) Билеуші элитаның ішіндегі елеулі қайшылықтар. Белгілі бір елде тұрақтылықтың болуы бірнеше ықпалды қысым топтарынан тұратын саяси элита ішіндегі қатынастардың тұрақтылығына тікелей байланысты.

Сириядағы билеуші элита арасында саяси бірліктің болмауы тәуелсіздік алғаннан және баастықтар билікке келгеннен кейін де олардың арасындағы өткір қақтығыс басталды. 1970 жылы билікке күшті тұлға Х.Асадтың келуі қоғамды күйзелістен уақытша шығарды, саяси партияларды біріктірді және «солшыл» және «оңшыл» баастықтар арасындағы текетіресті оқшаулады. Сириядағы дүрбелеңнің (2011 ж.) негізгі себептерінің бірі – айқын элитаішілік қақтығыс болды.

Қазақстандағы элитаішілік қақтығыстардың басталуы 2001-2004 жылдарға келеді, сол кезде саяси сахнаға көлеңкелі құрылымдар шығып, оппозициялық күштердің жаңдануы орын алды. Олардың арасындағы негізгі күрес олардың қағидаттары мен мұраттарын мемлекеттік және қоғамдық дамуға кеңейту құқығы үшін емес, мемлекет басшысы мен басқа да ықпалды топтардың алдында ерекшелену мүмкіндігі үшін және сол арқылы мемлекеттік және қоғамдық процестерге кетеді. Қазақстанда саяси элитаның бәсекелес күштері арасындағы күштерді орналастыруда, сондай-ақ оларды тұрақты бақылауда ел Президенті ерекше рөл атқарады. Орта мерзімді келешекте басқарушы элита мүшелері арасындағы қатынастардың сипатын белгілеу президенттік институттың мүмкіндіктерімен анықталады. Бұл ереже саяси элита алдында ел басшылығының жоғары мәртебесін көрсетеді, бұл елдегі ықтимал мемлекеттік төңкеріс деңгейін төмендетеді. Алайда, бүгінгі күнге дейін басқарушы элитаның әртүрлі топтары арасындағы қақтығыстарды сақтау елді үлкен тәуекелге ұшыратады.

10) «Мылтықтың тартпасы» рөліндегі дағдарыстық жағдай. Сириядағы көшкін тәрізді қақтығыс процесі 2011 жылдың 26 қаңтарында – әл-Хасаки қаласының тұрғынының өзін-өзі өртеу актісімен өткен алғашқы қоғамдық демонстрациядан басталды. Бұл Сирия халқының қоғам мен мемлекеттің барлық созыл-

малы мәселелеріне «мылтықтың тартпасы» болды, оған – елдегі әлеуметтік-саяси жүйеге қанағаттанбауына; Башар Асадтың авторитарлық билігіне наразылығына; алауи өкілдерінің билік пен әскери құрылымдардағы үстемдігіне наразылығына қарсылықтың өзіндік; 20%-ға жеткен жұмыссыздықтың өсуі; халықтың экономикалық және экономикалық өмірін салтанатты түрде бақылайтын мемлекеттік қауіпсіздік қызметтерінің шексіз өкілеттіктері; билік эшелондарындағы сыбайлас жемқорлықтың экстремалды көрінісі; діни қайшылықтар; күрд мәселесі; ауылдық жерлердегі құрғақшылық кезінде көші-қоннан кейінгі қалалардағы шиеленістің өсуі және Ирактан келген босқындар және т.б. кіреді.

Сириядағы Интернет-ресурстар мен бұқаралық ақпарат құралдарының қызметі демонстранттарды ситуациялық түрде шабыттандырып қана қоймай, сонымен қатар қарқынды халықаралық қауіпсіздік жағдайында халықтың саяси белсенділігінің маңызды катализаторы болды.

Қазақстан ішкі капиталды жинақтаудың едәуір төмен деңгейін көрсетеді, әсіресе Кеден одағы, ал қазір Еуразиялық экономикалық одақ шеңберінде елдің интеграция саясаты кезінен көрінеді. Бұл мемлекеттік құрылымдардың сыбайлас жемқорлық, трайбализм, ішкі элиталық қақтығыстармен бірге елдегі әлеуметтік-саяси жағдайды айтарлықтай тудырады.

Бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілер қазақстандықтардың көңіл-күйіне айтарлықтай әсер етеді. Революциялық қозғалыстар, жалпы алғанда, ресейлік бұқаралық ақпарат құралдарының оларға деген көзқарасы арқылы ұсынылған. Қазақстандықтардың көңіл-күйін «зомбилау» Ресейдің Украина, Араб Шығысы елдеріне қатысты сыртқы саясатын, оның Орталық Азиядағы геосаяси стратегиясын жүргізудің әділдігін белсенді насихаттаудан тұрады. Халық көпшілігінің саяси және құқықтық мәдениетінің төмен деңгейіне байланысты әділеттілік, заңсыздық, мәдени бірегейлік мәселелерін қозғай алатын өндіруші ақпарат үкіметке қарсы күштерге көтеріңкі әсер етуі мүмкін. Бұл көңіл-күйді бүгінде қазақстандықтар арасында жұмыс істейтін түрлі әлеуметтік

желілердегі блогерлік белсенділіктен байқауға болады. Бұл жағдайда режим үшін ықтимал қауіпті электрондық ресурстарды сүзу және желіде зиянды ақпаратты тарату өте қажет. Мұндай тыйым салу шаралары азаматтардың құқықтарына нұқсан келтірмейтінін және демократиялық қағидаттарды сақтамау ретінде әрекет етпейтінін атап өткен жөн – бұл жағдайда демократия халық арасында жауапкершілік пен парасаттылықтың жоғары үлесін анықтауға ықпал етуі керек. Ел халқы жалған медиа кеңістіктер тарапынан арандатушылықтың, диверсияның таралуына жол бермеу туралы түсінуі керек.

Қорытынды

Осылайша, бүгінгі таңда Қазақстан үшін қарастырылған қауіптер ашық емес, жасырын сипатқа ие және әлі де күрделі және терең құрылымымен ерекшеленетін әлеуетті қауіптермен бірыңғай даму векторлық желісіне қосылмайды. Қазақстандағы саяси жүйенің жай-күйі мен серпіні ықтимал мемлекеттік төңкеріс, ауқымды үкіметке қарсы революциялық қозғалыс туралы біржақты тұжырымдар жасауға негіз бермейді. Алайда, қазіргі қазақстандық жағдайға қаралған қауіп факторлары азды-көпті тән екендігін ескере отырып, мемлекет басшылығы, оның халқы осы мәселеге қатысты қырағылық танытып, қауіп-қатердің жасырын көріністеріне көз жұма қарамауы керек.

Сирияда да, Қазақстанда да саяси шыңның негізі тұлғааралық өзара міндеттемелерге негізделген кланаралық (жүзаралық), отбасылық тепе-теңдік жиынтығы болып табылады. Этникалық және конфессиялық тұрғыдан алғанда, екі елдің халқы өте гетерогенді, бұл мәселені ықтимал қауіп ретінде қояды. Наразылық акциялары мен митингілер, әрине, Қазақстан үшін жаңа құбылыс емес, олар саяси, әлеуметтік сипатта болды. Сирияға келетін болсақ, мұнда саяси демонстрациялар үнемі өткізіліп тұрды және олардың ауқымы бір қаланың шекарасынан асып түсті.

Қазақстанның бірқатар облыстарында, араб елдеріндегі, Қырғызстандағы, Украинадағы революцияларда болған наразылық білдірушілердің митингілері мен демонстрациялары

қазақстандықтардың жаппай санасына әсер ететіні күмәнсіз, кейіннен бұл мәселелер халық үшін нормаға айналуы мүмкін және «жақсы өмірге өзгеріс» үшін революциялық қозғалыстар және тіпті қажеттілігі туралы ойлар болуы мүмкін. Азаматтардың ықтимал қауіптер туралы хабардар болуының белгілі бір деңгейі құпталатыны сөзсіз, бірақ маятникті неғұрлым көп адам тербетсе, соғұрлым күшті болады. Неғұрлым күшті болса, оның амплитудасын тоқтату соғұрлым қиын болады. Басқаша айтқанда, көпшілікке елдің үмітсіздігі, революциялық көңіл-күйдің толқындары туралы экстремалды сипатты көрсетуге болмайды – себебі, қауесеттер тез таралады және дұрыс түсіндірілмейді.

Қаржыландыру

Ғылыми мақала ҚР ҒЖБМ ҒК қаржыландыруы аясында дайындалған (BR21882428 «Постқалыпты кезеңдегі исламның рухани, мәдени, саяси, әлеуметтік құбылыс ретіндегі әсері мен болашағы: Таяу Шығыс және Орталық Азия елдерінің тәжірибесі»)

Әдебиеттер тізімі

1 Way L. "The Real Causes of the Color Revolutions" // *Journal of Democracy*. – 2008. – №3(19). – Pp. 55-69.

2 Silitski V. "Debating the Color Revolutions: What Are We Trying to Explain?" // *Journal of Democracy*. – 2009. – №1(20). – Pp. 86-89.

3 Strigunov K.S., Manoilo A.V. Color revolution in Kazakhstan 2022 // [Электрондық ресурс] URL: https://www.ifimes.org/en/researches/color-revolution-in-kazakhstan-2022/4994?q=Color+revolution+in+Kazakhstan+2022#_ftn1 (Қаралған күні: 10.03.2024)

4 Bunce V., Wolchik S. "Debating the Color Revolutions: Getting Real About 'Real Causes'" // *Journal of Democracy*. – 2009. – №1(20). – Pp. 69-73.

5 Plattner M., et al. "Reconsidering the 'Transition Paradigm'" // *Journal of Democracy*. – 2014. – №1(25). – Pp. 86-100.

6 The World Bank // [Электрондық ресурс] URL: https://projects.worldbank.org/en/projects-operations/projects-summary?countrycode_exact=KZ (Қаралған күні: 21.02.2024)

7 Tovmash E.N. Relations between Kazakhstan and the IMF: new opportunities and the need to coordinate the main directions of stabilization of the Kazakh economy. 2011 // [Электрондық ресурс] URL: <https://articlekz.com/article/7514> (Қаралған күні: 16.02.2024)

8 Белковский С. Рейтинг претендентов на революцию. 2005 // [Электрондық ресурс] URL: <http://www.analitika.org/> (Қаралған күні: 23.02.2024)

9 Laruelle M. Kazakhstan in the Making

Алияров Е.К., Нуров М.М., Жангужекова Д.Ж.

Legitimacy, Symbols and Social Changes. – Lexington Books, 2018. – 304 p.

10 «Сумеречная зона» или «ловушки» переходного периода. – Алматы, 2013. – 264 с.

11 Бэрн Р., Ричардсон Д. Агрессия. – СПб: Изд-во «Питер», 2014. – 416 с.

Transliteration

1 Way L. "The Real Causes of the Color Revolutions" // *Journal of Democracy*. – 2008. – №3(19). – Pp. 55-69.

2 Silitski V. "Debating the Color Revolutions: What Are We Trying to Explain?" // *Journal of Democracy*. – 2009. – №1(20). – Pp. 86-89.

3 Strigunov K.S., Manoilo A.V. Color revolution in Kazakhstan 2022 // [Jelektronдық resurs] URL: https://www.ifimes.org/en/researches/color-revolution-in-kazakhstan2022/4994?q=Color+revolution+in+Kazakhstan+2022#_ftn1 (Qaralghan kuni: 10.03.2024)

4 Bunce V., Wolchik S. "Debating the Color Revolutions: Getting Real About 'Real Causes'" // *Journal of Democracy*. – 2009. – №1(20). – pp. 69-73.

5 Plattner M., et al. "Reconsidering the 'Transition Paradigm'" // *Journal of Democracy*. – 2014. – №1(25). – Pp. 86-100.

6 The World Bank // [Jelektronдық resurs] URL: https://projects.worldbank.org/en/projects-operations/projects-summary?countrycode_exact=KZ (Qaralghan kuni: 21.02.2024)

7 Tovmash E.N. Relations between Kazakhstan and the IMF: new opportunities and the need to coordinate the main directions of stabilization of the Kazakh economy. 2011. [Jelektronдық resurs] URL: <https://articlekz.com/article/7514> (Qaralghan kuni: 16.02.2024)

8 Belkovskij S. Rejting pretendentov na revoljuciju. 2005 // [Jelektronдық resurs] URL: <http://www.analitika.org/> (Qaralghan kuni: 23.02.2024) (in Russ)

9 Laruelle M. Kazakhstan in the Making Legitimacy, Symbols and Social Changes. – Lexington Books, 2018. – 304 p.

10 «Sumerechnaja zona» ili «lovushki» perehodnogo perioda. – Almaty, 2013. – 264 s. (in Russ)

11 Bjeron R., Richardson D. Agressija. – SPb: Izd-vo «Piter», 2014. – 416 s. (in Russ)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Есенжол Каниевич Алияров

профессор, саяси ғылымдар докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: aliyarov56@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4173-7100>

Мархаббат Мешитбекович Нуров

PhD, «Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан, email: markhabat-nur@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-1219-3298>

Динара Жексенғалиевна Жангужекова

лектор ассистенті, С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті, Алматы, Қазақстан, email: dinara.zhanguzhekova@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0009-0004-6584-8261>

Есенжол Каниевич Алияров

профессор, доктор политических наук, Казахский национальный университета им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: aliyarov56@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4173-7100>

Мархаббат Мешитбекович Нуров

PhD, Университет «Туран», Алматы, Казахстан, email: markhabat-nur@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-1219-3298>

Динара Жексенғалиевна Жангужекова

ассистент лектора, Казахский национальный медицинский университет им. С.Ж. Асфендиярова, Алматы, Казахстан, email: dinara.zhanguzhekova@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0009-0004-6584-8261>

Essenzhol Aliyarov

Professor, Doctor of Political Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: aliyarov56@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4173-7100>

Markhabbat Nurov

PhD, «Turan» University, Almaty, Kazakhstan, email: markhabat-nur@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-1219-3298>

Dinara Zhanguzhekova

Assistant Lecturer, S.Zh. Asfendiyarov Kazakh National Medical University, Almaty, Kazakhstan, email: dinara.zhanguzhekova@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0009-0004-6584-8261>